

ANNA NADOLSKA
Bydgoszcz

KULTURA ZIEMIAŃSTWA NIEMIECKIEGO W MIĘDZYWOJENNEJ WIELKOPOLSCE PRÓBA CHARAKTERYSTYKI POJĘCIA

Badania dotyczące problematyki kultury ziemiaństwa niemieckiego w Poznańskim stanowią obszar zaniedbany, wręcz pomijany. Najważniejsze publikacje dotyczące ziemiaństwa wielkopolskiego pióra Andrzeja Kwileckiego¹ i Witolda Molika² jedynie sygnalizują temat niemieckiej własności ziemskiej. Dwie książki autorstwa byłych niemieckich ziemian: Hansa v. Rosena (*Bilanz. Das deutsche Gut in Posen und Pommerellen*)³ i Alexandra v. Harniera (*Beitrag zur Geschichte des deutschen Großgrundbesitzes im Lande der Netze und Warthe*)⁴ odnoszą się do wyżej wymienionej kwestii dla obszaru między rzekami Wartą i Notecią. Chociaż w dużym stopniu problem został w nich zaprezentowany – używając słów Witolda Molika – w sposób „hagiograficzny”⁵, to zawierają (szczególnie pierwsza) bogate informacje dotyczące życia codziennego ziemiaństwa niemieckiego zamieszkującego terytorium Wielkopolski. Poza szczegółową charakterystyką kultury ziemiaństwa niemieckiego, opartą

¹ A. Kwilecki, *Ziemiaństwo wielkopolskie*, Warszawa 1998; idem, *Ziemiaństwo wielkopolskie. Między wsią a miastem*, Poznań 2001; idem, *Wielkopolskie rody ziemiańskie*, Poznań 2010.

² W. Molik, *Życie codzienne ziemiaństwa w Wielkopolsce w XIX i na początku XX wieku: kultura materialna*, Poznań 1999; idem, *Przemiany w strukturze narodowościowej i społecznej wielkich właścicieli ziemskich w Poznańskim (od końca XVIII do początku XX wieku)*, w: W. Stępiński (red.), *Szlachta i ziemiaństwo polskie oraz niemieckie w Prusach i Niemczech w XVIII-XX wieku. Materiały z sesji naukowej 22-24 X 1993 w Szczecinie*, Szczecin 1996, s. 159-177.

³ H. v. Rosen Frhr., *Bilanz. Das deutsche Gut in Posen und Pommerellen*, Marburg-Hameln 1972.

⁴ A. v. Harnier, *Beitrag zur Geschichte des deutschen Großgrundbesitzes im Lande der Netze und Warthe*, Essen 1971. Praca stanowi zbiór luźno powiązanych ze sobą szkiców – przyczynków, dotyczących poszczególnych zagadnień czy aspektów problemu niemieckiej wielkiej własności ziemskiej od pierwszej połowy XII w., aż po 1945 r. W publikacji: R. W. Staniewicz, *Nad książką o dziejach niemieckiej wielkiej własności ziemskiej w Wielkopolsce (Alexander von Harnier, Beitrag zur Geschichte des deutschen Großgrundbesitzes im Lande der Netze und Warthe, b. m. i r. wyd. [Essen 1971?])* nakład własny, s. V, 12, CXIII, 10), „Studia Historica Slavo-Germanica”, nr 2, 1973, s. 126 autor pisze: „A. v. Harnier czuje się najpewniej w kwestiach genealogii i przekazu kulturowego pokoleń, jak również w zagadnieniach agrotechnicznych i przede wszystkim ekonomiczno-rolniczych wielkiej własności ziemskiej, i (...) o tych sprawach pisze z największym zamilowaniem i kompetencją”.

⁵ W. Molik, *Przemiany w strukturze narodowościowej...*, s. 159.

w głównej mierze na materiale źródłowym, w tym rodzinnych pamiętnikach i listach, brakuje w pierwszej kolejności opracowań dotyczących ujęcia definicyjnego tejże kultury, które pozwoliłyby na doprecyzowanie przedmiotu badań i uporządkowanie pojęć. Zabieg tego rodzaju uważam za niezbędny w teoretycznych rozważaniach nad ziemiaństwem niemieckim i jego kulturą.

Celem niniejszego artykułu jest interpretacja pojęcia kultury ziemiaństwa niemieckiego w Poznańskim w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Do refleksji nad tematem posłużą mi obok treści historycznych, także koncepcje zaczerpnięte w głównej mierze z socjologii i kulturoznawstwa. Równocześnie podejmę próbę określenia terminu „ziemiaństwo niemieckie” i naszkicowania historycznego rodowodu przedstawicieli niemieckiej wielkiej własności ziemskiej w Wielkopolsce.

ZIEMIAŃSTWO NIEMIECKIE W WIELKOPOLSCE – HISTORYCZNY RODOWÓD

W ciągu wieków na terenie Wielkopolski ukształtowała się zwarta społeczność niemiecka. Do III rozbioru Polski tworzyła ona relatywnie silną pod względem gospodarczym i demograficznym grupę mniejszościową, która nie pretendowała do roli dominującej. Upadek Rzeczypospolitej szlacheckiej i włączenie Wielkopolski do państwa pruskiego, a następnie do Cesarstwa Niemieckiego zaowocowały przejściem władzy przez reprezentantów ludności niemieckiej, którzy od tej chwili kierowali rozwojem tej prowincji. Wraz z odzyskaniem przez Polskę niepodległości w 1918 r. sytuacja uległa zmianie – Niemcy z grupy panującej stali się mniejszością narodową, zwartą i dobrze zorganizowaną społecznie⁶.

Początków bytności ziemiaństwa niemieckiego w Poznańskim należy szukać na przełomie XVIII i XIX w. Już przed 1793 r. niektóre dobra ziemskie na tym terenie, głównie wzdłuż polsko-pruskiej granicy, należały do Niemców. Tylko nieliczne z nich pozostały w niemieckim posiadaniu do 1945 r.⁷ Natomiast tuż po III rozbiorze Polski, kierując się względami głównie politycznymi, rząd pruski zainicjował akcję osiedlania kolonistów niemieckich na terenie Wielkopolski i wykupu ziemi z rąk polskich⁸.

„Już bezpośrednio po rozbiorach Polski spora liczba junkrów pruskich, oficerów, kupców, wysokich urzędników skorzystała z nadań króla pruskiego i wzięła ziemię pochodzącą ze skonfiskowanych dóbr kościelnych i królewskich. Dobra królewskie, czyli tzw. domeny, obejmowały ok. 13% użytków rolnych prowincji nazwanej wówczas Prusami Południowymi”⁹.

⁶ A. Sakson, *Niemcy i mniejszość niemiecka w Wielkopolsce – od grupy dominującej do grupy diasporycznej*, w: *Mniejszość niemiecka w Polsce*, t. II, *Niemcy w rozproszeniu*, Warszawa 1999, s. 36-37.

⁷ W. Molik, *Przemiany w strukturze narodowościowej...*, s. 162.

⁸ H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918-1995*, Lublin 1998, 124.

⁹ A. Kwilecki, *Ziemiaństwo wielkopolskie. Między wsiami...*, s. 208.

Przy rozdawnictwie skonfiskowanej ziemi, zamienionej teraz na domeny państwowe, władzom pruskim przyświecały dwa cele:

1. chęć zmodernizowania prywatnym kosztem junkrów pruskich części przekazanych majątków domenalnych, wymuszona zadłużeniem skarbu pruskiego, w którym zabrakło środków na inwestycje na zajętych ziemiach polskich;
2. chęć wynagrodzenia zasłużonych dla monarchii oficerów i urzędników oraz utworzenia silnej grupy niemieckich posiadaczy ziemskich, która stanowiłaby oparcie dla niemieckiego panowania na zagarniętych ziemiach polskich¹⁰.

Wielu junkrów nadanej bądź kupionej za bezcen ziemi szybko pozbywało się drogą korzystnych transakcji handlowych. Tylko nieliczni spośród obdarowanych pruskich urzędników i oficerów osiedlili się w Poznańskim, a ich potomkowie żyli w nabytych dobrach do II wojny światowej. Niemiecy przybysze nabywali również majątki ziemskie, wystawione na sprzedaż przez polską szlachtę. Wielu polskich właścicieli ziemskich, zwłaszcza po 1815 r., straciło swoje dobra na rzecz Niemców. Nie byli w stanie spłacić długów zaciągniętych na przełomie XVIII i XIX w. na hipoteki majątków w pruskich instytucjach kredytowych i dodatkowo powiększonych przez zaniechanie tychże spłat w okresie Księstwa Warszawskiego. Poza tym po uwłaszczeniu chłopów w 1823 r. polscy ziemianie często nie potrafili przystosować się do nowych warunków gospodarowania, w zaistniałej sytuacji nie zaprzestali prowadzenia wystawnego stylu życia. Dodatkowym problemem stały się klęski nieurodzaju, trudności ze zbytem i niskie ceny na płody rolne, jako rezultat kryzysu rolniczego w latach 20. XIX w. Politykę powiększania i wzmacniania stanu posiadania Niemców w Wielkim Księstwie Poznańskim przy użyciu znacznych państwowych środków finansowych cechowały szczególnie rządy Edouarda Flottwella (1830-1841). Wykupione w tym okresie z rąk polskich duże kompleksy dóbr dzielono przeważnie na kilka lub kilkanaście mniejszych majątków, które odsprzedawano na korzystnych warunkach tylko Niemcom. Liczbę niemieckich właścicieli ziemskich powiększono poza tym przez częściowe zmniejszenie areалу domen państwowych i utworzenie z nich (po uzyskaniu zgody królewskiej) dóbr rycerskich, które mogli nabywać tylko Niemcy. W latach 70. XIX w. w wyniku konieczności sprzedaży dalszych majątków, polscy ziemianie utracili liczebną przewagę nad niemieckimi właścicielami ziemskimi. Stosunki własnościowe uległy w latach 1848-1878 radykalnej zmianie na korzyść Niemców. Okres istnienia Komisji Kolonizacyjnej (1886-1919) to – wbrew pozorom – czas stabilizacji. Tylko w pierwszym dziesięcioleciu swej działalności instytucja ta mogła wykazać się sukcesami w wykupie dużych majątków z rąk Polaków. Na początku XX w. rzadko już udawało się Komisji nabyć dobra o większej wielkości. Powodem tego stanu rzeczy było wzmocnienie środków obrony strony polskiej, naciski opinii publicznej i wreszcie poprawa sytuacji materialnej polskiego społeczeństwa¹¹. Działania Komisji Kolonizacyjnej podsumowano następująco:

¹⁰ W. Molik, *Przemiany w strukturze narodowościowej...*, s. 163-164.

¹¹ *Ibidem*, s. 165-170; zob. też: A. Chwalba, *Historia Polski 1795-1918*, Kraków 2000.

„Bilans walki o ziemię okazał się zatem korzystny dla Polaków i zakończył się ostatecznie porażką władz pruskich. W strukturze narodowościowej wielkiej własności ziemskiej nastąpiły w jej wyniku nieduże przesunięcia na korzyść strony niemieckiej. Proporcje narodowościowe w tej kategorii własności ukształtowały się już przed utworzeniem Komisji Kolonizacyjnej”¹².

Jak przedstawiał się natomiast skład społeczny coraz liczniejszych niemieckich właścicieli ziemskich? Z badań O. Sondermanna, na które powołuje się Witold Molik, wynika, że w 1910 r. spośród 624 niemieckich właścicieli przynależnością do szlachty legitymowało się 136 (21,8%), a do mieszczaństwa 488 (78,2%). Wielu nienależących do szlachty niemieckich nabywców dóbr było uprzednio wysokimi urzędnikami gospodarczymi w domenach państwowych i dzierżawcami majątków. Zdobyte w tej pracy środki finansowe, doświadczenie i rozeznanie w stosunkach panujących w Wielkim Księstwie Poznańskim pozwoliły im tanio nabywać majątki ziemskie mogące przynieść szybko wysoki zysk. Korzystając z koniunktury, również bogaci kupcy, bankierzy i przemysłowcy kupowali w Poznańskim dobra ziemskie. Tak więc tylko nieduża część nabywców dóbr na tym terenie wywodziła się ze starej niemieckiej szlachty¹³.

Polacy jako grupa zdecydowanie dominująca na początku panowania pruskiego, stopniowo stali się mniejszością, na początku XX w. wyraźnie ustępującą pod względem liczebnym niemieckim posiadaczom dóbr ziemskich. Wielka niemiecka własność ziemska w II RP nadal reprezentowała poważną siłę gospodarczą i polityczną. Uległa ona jednak zmniejszeniu na skutek licznych wyjazdów do Rzeszy, często spowodowanych niemożnością uzyskania obywatelstwa polskiego. W 1921 r. majątki należące do mniejszości niemieckiej stanowiły 40,9% ogólnej powierzchni obszarów dworskich w województwie poznańskim. W kolejnych latach odsetek ten przyjął tendencję zniżkową¹⁴. Andrzej Kwilecki stwierdził:

„O ile polityka repolonizacyjna, a następnie reforma rolna wprowadzana powoli przez rząd polski, osłabiła wielkich właścicieli narodowości niemieckiej, o tyle podtrzymywała ich i wzmacniała pomoc otrzymywana w różnej formie od państwa niemieckiego – najpierw od Republiki Weimarskiej, później Trzeciej Rzeszy. Było to wsparcie nie tylko moralne, polityczne i organizacyjne, ale przede wszystkim finansowe, wyrażające się w subwencjach, pożyczkach, korzystnych kredytach bankowych”¹⁵.

Właśnie ziemianie niemieccy reprezentowali najbardziej ruchliwą i politycznie zaangażowaną część niemieckiej grupy narodowej w Wielkopolsce. Wiele majątków ziemskich stanowiło własność byłych wojskowych w armii pruskiej (przeważnie wyższych oficerów)¹⁶.

¹² W. Molik, *Przemiany w strukturze narodowościowej...*, s. 171.

¹³ *Ibidem*, s. 174-175.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ A. Kwilecki, *Ziemiaństwo wielkopolskie. Między wsią...*, s. 209.

¹⁶ R. Dąbrowski, *Obszarnictwo niemieckie w Wielkopolsce w latach 1920-1939*, „Przegląd Zachodni”, nr 4, 1983, s. 17; zob. też: idem, *Niemieckie majątki obszarnicze w województwach zachodnich w latach 1920-1939*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. XXII, z. 2, 1978, s. 67-88.

TERMIN „ZIEMIAŃSTWO NIEMIECKIE”

Termin „ziemiaństwo” wszedł do powszechnego użycia w XIX w. zastępując pojęcie „szlachta”. Społeczeństwo stanowe, w którego skład wchodziła szlachta, charakteryzowały trzy podstawowe wyznaczniki:

- 1) dziedziczność przynależności stanowej;
- 2) możliwość zmiany stanu wyłącznie w trybie wyjątkowym (np. nobilitacja);
- 3) posiadanie odrębnych praw i obowiązków przez każdy ze stanów.

Na kres istnienia państwa stanowego, a zarazem rozpoczęcie procesu kształtowania się ziemiaństwa bezpośrednio wpłynęły następujące czynniki:

- 1) III rozbiór Polski w 1795 r. – upadek Rzeczypospolitej szlacheckiej;
- 2) wprowadzenie na ziemiach polskich Kodeksu Napoleona w 1807 r. – formalne zniesienie stanowości;

3) uwłaszczenie chłopów (zniesienie pańszczyzny) dokonane w każdym zaborze w innym czasie (w Wielkopolsce w 1823 r.) oraz umożliwienie nabywania ziemi przez nie-szlachtę – realne zniesienie stanowości i wprowadzenie klas i warstw społecznych.

Społeczeństwo stanowe zaczęło przekształcać się w nowe społeczeństwo typu kapitalistycznego¹⁷. Z chwilą, gdy szlachectwo przestało być koniecznym warunkiem posiadania dóbr ziemskich, do ziemiaństwa zaczęły przenikać osoby spoza szlacheckiego grona. Ziemiaństwo stało się odtąd klasą społeczną, do której przynależność zależała od stosunków własnościowych i posiadanych środków produkcji. Decydującym wyznacznikiem udziału w określonej klasie społecznej stał się więc czynnik ekonomiczny¹⁸.

Przyjmuje się, że zmiana przynależności klasowej odbywa się wraz ze zmianą wielkości uzyskiwanego dochodu, a posiadanie lub nieposiadanie reguluje także stosunki pozaekonomiczne. Klasy natomiast dzielą się na różnorodne warstwy społeczne. Cechy warstwy ustalił socjolog Stanisław Rychliński:

- 1) „pod względem gospodarczym – podobny poziom dochodów i potrzeb oraz podobny sposób ich zaspokajania;
- 2) pod względem społecznym – zbliżony krąg styczności towarzyskich, czyli sfera: osoby z różnych sfer kontaktują się ze sobą albo przelotnie i powierzchownie, albo z pewnym przymusem;
- 3) pod względem kulturalnym – pewien poziom wykształcenia oraz zbliżona mentalność, wyrosła na tle podobnych warunków bytu codziennego, aspiracji i drogi życiowej, wychowanie w grupach o jednakowym obliczu społecznym itd.”¹⁹

¹⁷ J. Żarnowski, *Społeczeństwo i klasy*, w: J. Tomicki, (red.), *Polska Odrodzona 1918-1939*, Warszawa 1988, s. 227-228; S. Rudnicki, *Ziemiaństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 1996, s. 8-9; A. Kwilecki, *Ziemiaństwo wielkopolskie*, *op. cit.*, s. 12-13.

¹⁸ A. Chwałba, *op. cit.*, s. 83; K. Szafer, *Ziemiaństwo jako elita społeczeństwa polskiego w Wielkopolsce na przełomie XIX i XX wieku*, Zielona Góra 2005, s. 61-71.

¹⁹ S. Rudnicki, *op. cit.*, s. 8.

Trzon klasy wielkiej własności ziemskiej stanowili ludzie pochodzenia szlacheckiego tworzący w jej ramach warstwę o specyficznej kulturze i obyczajach. Można w nich znaleźć wiele pozostałości z okresu społeczeństwa stanowego. Ziemianie znajdowali się niewątpliwie na najwyższym stopniu hierarchii klasowo-warstwowej ówczesnego ustroju społecznego²⁰.

„(...) Prestiż towarzyski ziemiaństwa był tak wielki, że o status ten starał się kto mógł. Bez trudu osiągnęli go ludzie wywodzący się ze szlachty. Majątki kupowali również przedstawiciele wolnych zawodów, przemysłowcy, wyżsi urzędnicy, ale także artyści, którym się powiodło. Posiadanie majątku, a nie osobiste zasługi i osiągnięcia, było dla nich wyrazem statusu społecznego”²¹.

Ludzie niewywodzący się bezpośrednio ze szlachty, którym udało się wejść do warstwy ziemiańskiej, asymilowali się na ogół w drugim lub trzecim pokoleniu. Zasada ta nie dotyczyła jednak Żydów. Wewnątrz warstwy widoczne było duże zróżnicowanie i ustalona hierarchia ważności. Pozycja zależna była przede wszystkim od posiadania szlacheckiego rodowodu, nazwiska i herbu, ale również od tytułów, pełnionych urzędów i funkcji, od koligacji rodzinnych, a wreszcie od posiadanego majątku oraz sposobu prowadzenia folwarku²². Najprostszym kryterium przynależności do ziemiaństwa jest ustalenie wielkości gruntu, powyżej której można mówić o właścicielu ziemskim – za dolną granicę przyjmuje się powierzchnię 50 ha. Natomiast biorąc pod uwagę fakt, iż w Wielkopolsce istniały duże obszary gospodarstwa wielkocłołpskie, należy liczbę tę podnieść do 100 ha i więcej²³.

W środowisku ziemiańskim wyróżniała się arystokracja, czyli część szlacheckiego ziemiaństwa, która posiadała tytuły rodowe, arystokratyczne oraz największe dobra. Tworzyła ona zamknięty krąg towarzyski i majątkowy, dystansując się od ogółu ziemiaństwa. Z tego powodu niektórzy badacze zaliczają arystokrację do odrębnej kategorii społecznej. Jednak mimo wskazanych różnic stanowiła ona część ziemiaństwa²⁴.

Wojciech Roszkowski definiuje ziemiaństwo następująco:

„Będzie to ogół większych właścicieli ziemskich pochodzenia szlacheckiego lub z rodzin nowych, które przez małżeństwo i współzycie towarzyskie zdołały się zasymilować z grupą także w pewnej mierze dzierżawców pochodzenia szlacheckiego lub ziemian świeżo wywłaszczonych na skutek okoliczności *siły wyższej*”²⁵.

Natomiast Witold Molik podaje szersze znaczenie ziemiaństwa, którym jego zdaniem określano postfeudalną, szeroką warstwę społeczno-kulturową, tworzoną przez ludzi posiadających pewne cechy szczególne, głównie pochodzenie szlacheckie, okre-

²⁰ J. Żarnowski, *op. cit.*, s. 238.

²¹ S. Rudnicki, *op. cit.*, s. 9.

²² *Ibidem*, s. 13; A. Kwilecki, *Ziemiaństwo wielkopolskie...*, s. 185; por.: T. A. Pruszek, *O ziemiańskim świętowaniu. Tradycje świąt Bożego Narodzenia i Wielkanocy*, Warszawa 2011, s. 16-17.

²³ S. Rudnicki, *op. cit.*, s. 15, 47; A. Kwilecki, *Ziemiaństwo wielkopolskie...*, s. 17, 20; W. Molik, *Życie codzienne ziemiaństwa...*, s. 15-16.

²⁴ T. A. Pruszek, *op. cit.*, s. 17.

²⁵ S. Rudnicki, *op. cit.*, s. 9.

ślona mentalność, charakterystyczny sposób życia, świadomość społeczną i narodową²⁶. Warto przytoczyć również słowa Tomasza Pruszaka, badacza życia codziennego ziemian, który – mimo że nie konstruował definicji „ziemiaństwa” – posługiwał się innym pojęciem „kręgu ziemiaństwa”. W jego ramach wymienia:

„rzeczywistych posiadaczy większej własności ziemskiej, a także właścicieli resztówek oraz niedużych obszarowo posiadłości z nowo wybudowanymi siedzibami, poza tym dzierżawców i administratorów cudzych majątków ziemskich itd. Naturalnie, pojęcie to dotyczy całych rodzin i niektórych innych osób znajdujących się w tym środowisku, np. rezydentów. Do tego szerokiego kręgu ziemiaństwa, jak sądzę, należałoby też zaliczyć ludzi wywodzących się z ziemiaństwa, ale z różnych powodów mieszkających w mieście”²⁷.

Powyższe sądy świadczą dobitnie o tym, iż termin „ziemiaństwo” jest mało precyzyjny, a nawet wieloznaczny. Ziemiaństwo nie stanowi z pewnością warstwy o trwałe i dokładnie zakreślonych konturach, a treść określenia może ulegać zmianie w zależności od momentu historycznego²⁸. Problem wewnętrznego zróżnicowania ziemiaństwa jako warstwy nie ogranicza się jedynie do kwestii ilości posiadanych dóbr ziemskich, pochodzenia, określonej mentalności czy sposobu życia. Ważna jest także, jak wcześniej podano za Molikiem, świadomość społeczna i narodowa²⁹.

Wielka własność ziemska w Polsce dzieliła się pod względem narodowościowym, tworzyli ją ziemianie polscy, niemieccy i żydowscy; liczebnie zdecydowanie przeważali Polacy. W czasach II RP Niemcy stanowili pokaźną grupę 10% w skali ogólnopolskiej. Większość ich majątków znajdowała się na Śląsku, a 30-40% w Poznańskim i na Pomorzu³⁰. Ziemianie polscy i niemieccy zamieszkujący Wielkopolskę nie utrzymywali ze sobą kontaktów gospodarczych, ani towarzyskich. Wykorzystując literaturę przedmiotu³¹ można wskazać najważniejsze przyczyny separacji obu grup w dwudziestoleciu międzywojennym:

- 1) zaszłości historyczne – od rozbiorów niemiecką obecność na ziemiach polskich traktowano w kategoriach bezprawia;
- 2) zróżnicowanie statusu grupy w państwie – Polacy jako grupa dominująca; Niemcy jako mniejszość narodowa;
- 3) problemy wynikające z różnicy językowej, kulturowej, obyczajowej, religijnej;
- 4) przynależność do różnych związków zawodowych, organizacji, stowarzyszeń;
- 5) odmienne pochodzenie społeczne w ramach jednej warstwy – Polacy w większości posiadali rodowód szlachecki; Niemcy w dużej mierze byli przedstawicielami nie-szlachty.

Na użytek dalszych rozważań podejmę próbę dookreślenia pojęcia „ziemiaństwo niemieckie” w II RP. Terminem „ziemiaństwo niemieckie” można zatem nazywać

²⁶ W. Molik, *Życie codzienne ziemiaństwa...*, s. 14.

²⁷ T. A. Pruszek, *op. cit.*, s. 15.

²⁸ A. Kwilecki, *Ziemiaństwo wielkopolskie*, s. 11.

²⁹ W. Molik, *Życie codzienne ziemiaństwa...*, s. 14.

³⁰ J. Żarnowski, *op. cit.*, s. 282; A. Czubiński, *Wielkopolska w latach 1918-1939*, Poznań 2000, s. 81.

³¹ W. Molik, *Przemiany w strukturze narodowościowej...*, s. 175-176; S. Rudnicki, *op. cit.*, s. 23.

tę część warstwy ziemiańskiej (grupy społeczno-kulturowej) zamieszkującej obszar II RP, która legitymowała się przynależnością do niemieckiej grupy narodowej oraz posiadała niemiecką świadomość narodową, tradycję, język, kulturę i obyczaje.

KULTURA ZIEMIAŃSTWA NIEMIECKIEGO – ZARYS POJĘCIA

Według klasyka myśli społecznej Alfreda Louisa Kroebera „Kultura jest to przyjęty zwyczajowo sposób działania, odczuwania i myślenia wybrany przez społeczeństwo spośród nieskończonej liczby i różnorodności możliwych potencjalnie sposobów bycia”³². Definicje antropologiczne prezentują kulturę jako „wyuczone, wspólne w obrębie grupy lub zbiorowości społecznej zachowania człowieka oraz efekty tych zachowań”³³. Dla poniższych rozważań istotny wydaje się właśnie taki sposób patrzenia na kulturę, w której będzie ona występowała jako specyficzna dla określonej grupy lub społeczności. Posługując się typologicznym ujęciem kultury, można wyodrębnić wchodzącą w jej skład tzw. kulturę ziemiańską, czyli kulturę związaną ze zbiorowością określonego typu – tu z ziemiaństwem. Szczegółowej analizie poddana zostanie natomiast ta część kultury ziemiańskiej, która posiada charakter niemiecki i wygenerowana została w Wielkopolsce w międzywojniu. Dla pochylenia się nad problemem kultury ziemiaństwa niemieckiego interesująca może być koncepcja Andrzeja Wiercińskiego, stanowiąca, że kultura jest systemem dynamicznym, podlegającym prawidłowościom następującej triady:

- 1) „etap początkowy – tworzenie przez określoną zbiorowość (kontynent, naród, warstwę społeczną) własnego dziedzictwa kulturowego (wytwory materialne, symboliczne, społeczne);
- 2) etap środkowy (okres długiego trwania) – tworzenie równoważnego systemu; kultura osiąga szczyt doskonałości, następuje utrwalenie i stabilizacja;
- 3) etap końcowy – dezorganizacja, erozja i upadek”³⁴.

W sprzyjających okolicznościach, najważniejsze elementy zanikającej kultury zostają włączone do kultury nowej. Przedstawione przemiany, które zachodzą w dziedzinie określonej zbiorowości (zmiany progresywne lub regresywne), noszą miano ewolucji kultury. Rozwój kultury ziemiaństwa niemieckiego naszkicuję następująco:

1. Etap początkowy – genezy kultury ziemiaństwa niemieckiego należy szukać w momencie wejścia w życie na ziemiach polskich Kodeksu Napoleona w 1807 r., czyli zniesienia stanowości. Od tego czasu datuje się długotrwały proces przekształcania się stanu szlacheckiego w warstwę ziemiańską, a co za tym idzie, kultury szlacheckiej w kulturę ziemiańską. Grupą narzucającą sposób zachowania, model stosun-

³² A. L. Kroeber, *Istota kultury*, przeł. P. Sztompka, Warszawa 1989, s. 323.

³³ M. Sobeci, *Kultura symboliczna a tożsamość. Studium tożsamości kulturowej Polaków na Grodzieńszczyźnie z perspektywy edukacji międzykulturowej*, Białystok 2007, s. 59-60.

³⁴ J. Kozielecki, *Transgresja i kultura*, Warszawa 2002, s. 204.

ków towarzyskich, nieraz już anachroniczny w społeczeństwie kapitalistycznym, była właśnie szlachta reprezentowana w XIX w. przez ziemiaństwo³⁵.

2. Etap środkowy – cały XIX w. i początek XX w. wraz z okresem dwudziestolecia międzywojennego i II wojny światowej można uznać za czas utrwalania i stabilizacji kultury ziemiaństwa niemieckiego³⁶.

3. Etap końcowy – schyłek II wojny światowej, to zarazem koniec ziemiaństwa i jego kultury na ziemiach polskich. Bezpośrednimi tego przyczynami były przegrana Niemiec oraz *exodus* – ucieczka członków ziemiaństwa niemieckiego w kierunku zachodnim przed Armią Czerwoną na przełomie 1944 i 1945 r.³⁷

Kultura może być zmienna, jednak poszczególne jej składniki mogą istnieć w tej samej postaci przez długie okresy. Szczególną rolę w obliczu tej zmienności pełnią zachowujące tę samą postać pojedyncze składniki, stanowiące o tożsamości określonej grupy kulturowej i jej poczuciu ciągłości w czasie. To, co trwałe w kulturze, opiera się na wartościach kulturowych. To właśnie one charakteryzują określoną zbiorowość w obrębie poszczególnych kręgów kulturowych:

„Wartości kulturowe można definiować jako wartości normatywne, odnoszone do podzielnego systemu symboli. Wartości stanowią tu podstawę wyboru określonych przedmiotów, działań, przekonań. Stają się więc swoistym kulturowym filtrem. Poszczególne symbole, tworzące system z jednej strony reprezentują wartości, a z drugiej – w kontekście metodologicznym – są ich wskaźnikami. Wartości są specyficzne dla danej grupy, zbiorowości kulturowej, ale również są uniwersalne – cechują kulturę ludzką w wymiarze globalnym”³⁸.

Alfred Kroeber dokonał typologii kultury, dzieląc ją, przy użyciu kryterium instrumentalności, na kulturę rzeczywistości i kulturę wartości. Pomimo takiego różniczenia, ten teoretyk kultury skłaniał się ostatecznie do wprowadzenia w miejsce dwudzielnej klasyfikacji *continuum* dziedzin, obejmującego jako bieguny obie wymienione kategorie kultury i sięgającego „od techniki poprzez technologię, naukę, filozofię, religię do sztuki”³⁹. Uważał, że obok kultury rzeczywistości i kultury wartości istnieje także kultura społeczna, a wszystkie trzy dopełnia język:

„Segmenty kultury nie mogą być traktowane jako rozgraniczenie *przestrzenie* i wzajemnie rozłączne, tak np. jak prowincje jakiegoś kraju. Muszą być raczej uważane za ogniska czy traktaty, w obrębie których pewne procesy działają w sposób szczególny i które mają tendencje do skupiania wokół siebie specyficznych typów działalności”⁴⁰.

³⁵ S. Rudnicki, *op. cit.*, s. 9, 102; zob. też: J. Krasuski, *Historia Niemiec*, Wrocław 1998, s. 256-259.

³⁶ Por. H. v. Rosen Frhr., *op. cit.*; A. v. Hamier, *op. cit.*

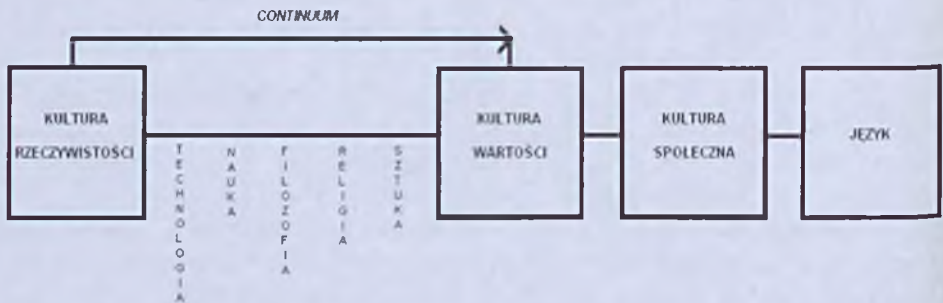
³⁷ D. Matelski, *Niemcy w Polsce w XX wieku*, Warszawa-Poznań 1999, s. 216-220; zob. też: idem, *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919-1939*, Poznań 1997; zob. też.: H. v. Bülow, *Vor dem Ende des Krieges. Fluchtberichte von 1000 km Pferdetreck aus Zurawia bei Exin (Kreis Schubin) nach Holstein*, Erinnerung und Biographie der Deutschen aus Polen 5, Bearbeitet und ergänzt von B. von Bülow, Freunde der Martin-Opitz-Bibliothek Herne, Haltern 2013.

³⁸ M. Sobecki, *op. cit.*, s. 62-63.

³⁹ A. L. Kroeber, *op. cit.*, s. 362-396.

⁴⁰ *Ibidem*.

Rysunek 1
Kategorie kultury wg Alfreda Kroebera

Źródło: opracowanie wg A. Kroebera, *op. cit.*

W nawiązaniu do Kroebera i innych badaczy tematyki Antonina Kłoskowska wydzieliła trzy równorzędne obszary kultury: kulturę bytu, kulturę społeczną (socjalną) i kulturę symboliczną. Kulturę bytu rozciągnęła na formy wszystkich ludzkich czynności podtrzymujących egzystencję, służących zaspokojeniu podstawowych potrzeb: reprodukcję gatunku, czynności techniczno-ekonomiczne obejmujące produkcję, dystrybucję, usługi i konsumpcję, działania ochronne i obronne w stosunku do sił przyrody, klimatu, zwierząt i ludzi. W odróżnieniu od niej kultura społeczna to kategoria charakteryzująca się tym, że podmiotem i przedmiotem określonych działań kulturalnych są tu sami ludzie. Regulujący wpływ kultury odnosi się w tym wypadku wyłącznie do stosunków, ról i układów ludzi w ich wzajemnych powiązaniach. Natomiast kultura symboliczna, bliska znaczeniowo kulturze wartości Alfreda Kroebera, to system znaczeń zaczerpniętych z obszarów sztuki, wierzeń, historii i tradycji, wspólnych dla członków danej wspólnoty i dziedzicznych międzypokoleniowo⁴¹. Składające się na kulturę symboliczną zjawiska to znaki i wartości:

„Znaki i wartości są przedmiotami lub aktami ludzkiego zachowania, stanowiącymi korelaty postaw i znaczeń. Znaczenia są funkcją znaków i nie reprezentują żadnej ontologicznie objętej postaci bytu. Pojęcie symbolu w przyjętym tutaj rozumieniu odnosi się do wartości i znaków występujących nie we wszystkich swoich komunikacyjnych funkcjach, ale w ściślej określonych społecznych i psychospołecznych układach”⁴².

Ponadto, kultura symboliczna przenika wszystkie sfery ludzkiej działalności, towarzysząc często także aktom kultury bytu. Mimo tego współwystępowania nie należy ich traktować jako tożsamy.

⁴¹ A. Kłoskowska, *Socjologia kultury*, Warszawa 1981, s. 109-124.

⁴² *Ibidem*.

Dla określenia specyfiki kultury ziemiaństwa niemieckiego zestawie podane wcześniej ujęcie warstwy społecznej wg socjologa Stanisława Rychlińskiego⁴³ z koncepcją podziału kultury Antoniny Kłoskowskiej⁴⁴. W tym celu wykorzystałam dostępną literaturę naświetlającą problematykę ziemiańskiego stylu życia⁴⁵, w tym także niemieckiego⁴⁶:

1. Krąg gospodarczy (kultura bytu): ustalona wielkość dochodu z majątku ziemskiego; ilość ziemi (powyżej 100 ha); uprawa roli; hodowla zwierząt; praca w folwaraku ziemiańskim.

2. Krąg społeczny (kultura społeczna): przynależność do niemieckiej grupy narodowej; ustalone zasady moralne, wzory obyczajowe, dobre maniery, elitarność zespołu zachowań; wspólny wzór konsumpcji i ubioru; ustalone wzorce związków małżeńskich; życzliwość „dla swoich” i dystans wobec ludzi spoza towarzystwa; połączenie wspólnymi więzami rodzinnymi i sąsiedzkimi; praca społeczno-filantropijna; wspólne poglądy na tradycję, gospodarke; życie towarzyskie (bale, polowania, wyścigi konne, gra w tenisa); życie rodzinne (uroczystości rodzinne, święta, czas wolny).

3. Krąg kulturalny (kultura symboliczna): wysoki poziom wykształcenia; niemiecka świadomość narodowa; zbliżona mentalność, aspiracje i drogi życiowe; podkreślenie przywiązania do ziemi; religijność; tradycja; język niemiecki; przekaz kulturowy pokoleń; zainteresowanie historią rodzinną i narodu niemieckiego; miejsce zamieszkania (dwór i pałac), architektura i wyposażenie domu; pamiątki i dzienniki, fotografie, portrety rodowe, dokumenty, inwentarze, drzewa genealogiczne; herb; czytanie prasy, literatury pięknej.

⁴³ S. Rudnicki, *op. cit.*, s. 8.

⁴⁴ A. Kłoskowska, *op. cit.*

⁴⁵ S. Rudnicki, *op. cit.*; A. Kwilecki, *Ziemiaństwo wielkopolskie...*; idem, *Ziemiaństwo wielkopolskie. Między wsia...*; W. Molik, *Życie codzienne ziemiaństwa...*, *Ziemiaństwo polskie 1920-1945*, J. Leskiewiczowa (red.), Warszawa 1988; zob. też: M. i J. Łozińscy, *Życie codzienne i niecodzienne w przedwojennej Polsce*, Warszawa 1999, s. 49-68; S. Leitgeber, *O życiu towarzyskim w Wielkopolsce w XIX i XX wieku. Jak je pamiętać*, Poznań 2001; *Dziedzictwo. Ziemiaństwo polskie i ich udział w życiu narodu*, Kraków 1995; B. Hutten-Czapski, *Sześćdziesiąt lat życia politycznego i towarzyskiego*, Warszawa 1936; J. Skuratowicz, *Dwory i pałace w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Poznań 1981; K. Szafer, *Kilka uwag o codziennym życiu rodzinnym ziemiaństwa wielkopolskiego na przełomie XIX i XX wieku*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. 9, Poznań 1997, s. 297-308; idem, *Zarys struktury i funkcji pełnionych przez rodzinę ziemiańską na przełomie XIX i XX wieku*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. 10, Poznań 1998, s. 159-168.

⁴⁶ H. v. Rosen Frhr., *op. cit.*; idem, *Saat und Ernte. Lebensbilder Posener Deutscher Landwirte*, Hameln 1978; idem, *Grocholn. Geschichte eines deutschen Gutes in Posen – geliebt – verloren – unvergessen*, Leer 1985; A. v. Harnier, *op. cit.*; H. v. Bülow, *Geselligkeit der zwanziger Jahre in Westpolen*, 1992 (maszynopis w posiadaniu rodziny von Bülow); idem, *Żurawia. Neunzig Jahre Bülowscher Besitz*, 1978 (maszynopis w posiadaniu rodziny von Bülow); Kiehnshof Kreis Schubin Bau Wartheland (rękopis w posiadaniu rodziny Kiehn/von Rost); A. Szybowicz, *Życie codzienne ziemiaństwa niemieckiego w powiecie szubińskim w latach 1919-1945*, w: Z. Biegański, W. Jastrzębski, (red.), *Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego*, t. XX: *Kujawsko-pomorskie rodowody wybitnych uczonych*, Bydgoszcz 2007, s. 175-189; idem, *Der deutsche Großgrundbesitz im Kreis Schubin 1920-1945. Güter und Gutsbesitzer*, Beiträge zur Geschichte der Deutschen in Polen und der deutsch-polnischen Beziehungen. Herausgegeben von der Kommission für die Geschichte der Deutschen in Polen 5, mit Ergänzungen von B. von Bülow, Übersetzung W. Kessler, Stiftung Martin-Opitz-Bibliothek, Herne 2011.

Myślę, że trafne będzie przybliżenie kilku jeszcze innych sposobów pojmowania kultury. Przykładowo, dla Doroty Misiejuk warunek zachowania własnej kultury i jej trwania stanowi przekaz dziedzictwa kulturowego. Tożsamość kulturowa, która zapewnia poczucie łączności z minionymi pokoleniami, oparcie na tradycji oraz umiejętność jej świadomego spożytkowania skierowaną ku przyszłości, nie ulega zmieniającym się modom i charakteryzuje się wewnętrzną siłą⁴⁷. Próby definicyjnego ujęcia dziedzictwa kulturowego dokonała Halina Rusek. Według tej badaczki dziedzictwo kulturowe zawsze ma do spełnienia funkcje w społecznościach, które się z nim identyfikują:

„Jako dobra kulturowe przekazywane w czasie, jak również w przestrzeni, przejmowane i wartościowane, spełnia przede wszystkim rolę transmisji, dzięki której różne społeczności mogą dysponować potencjałem kulturowym stworzonym przez poprzednie pokolenia, nie muszą tworzyć wszystkiego od początku. Tradycja dostarcza systemom społeczno-kulturowym stabilizacji, stanowi ważną podstawę identyfikacji i poczucia wartości grupy, podlegając selekcji wzmacniającej rolę kultury i może być czynnikiem jej rozwoju”⁴⁸.

Zatem to tradycja zapewnia odrębność kultury i umiejscawia jej uczestników w konkretnym kontekście kulturowym. Natomiast integracyjna rola tradycji względem grupy powoduje skupienie tej ostatniej wokół kultury. Uczestnictwo, głównie w kulturze symbolicznej, stanowi podstawę integracji kulturowej. Powyższą wizję tradycji czy dziedzictwa kulturowego Lech Witkowski zaliczyłby z pewnością w poczet konserwatywnego (konserwującego) sposobu jej ujmowania, czyli jako nienaruszalnego kanonu prawd i ich wykładni, kanonu, który chroniony jest przed zmianą⁴⁹. Filozof i kulturoznawca stwierdza, że „Przekaz kulturowy w tej perspektywie oznacza transmisję nienaruszalnych prawd i autorytetów”⁵⁰.

Uważam, że to właśnie konserwatywny charakter form wygenerowanych przez kulturę ziemiańską stanowił jej konstytutywną cechę. Niezbywalny kanon obejmujący kulturę bytu, kulturę społeczną i symboliczną, dzięki transmisji mógł egzystować długoterminowo. Wewnątrz ziemiańskiej warstwy społecznej identyfikacja z kulturą grupy i integracja były niezwykle trwałe i silne. Sądzę również, że kultura ziemiaństwa niemieckiego posiada momenty zbieżne z kulturą postfiguratywną opracowaną konceptualnie przez Margaret Mead, zakładającą podtrzymanie swojego *status quo*, niezmiennej ciągłości, gdzie starsze pokolenie socjalizuje pokolenie młodsze,

⁴⁷ D. Misiejuk, *Kwestia kompetencji kulturowych a tożsamość. Edukacja regionalna, Próba określenia przedmiotu edukacji międzykulturowej*, w: J. Nikitorowicz, D. Misiejuk, M. Sobiecki, (red.), *Region, tożsamość, edukacja*, Białystok 2005, s. 280.

⁴⁸ H. Rusek, *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik integracji społeczności pogranicza. Na przykładzie polskiej mniejszości zaolziańskiej*, w: J. Nikitorowicz, M. Sobiecki, D. Misiejuk, (red.), *Kultury tradycyjne a kultura globalna. Konteksty edukacji międzykulturowej*, t. II, Białystok 2001, s. 51-52.

⁴⁹ L. Witkowski, *Między pedagogiką, filozofią i kulturą. Studia, eseje, szkice*, t. III, Warszawa 2007, s. 78, 125.

⁵⁰ *Ibidem*.

a kultura nastawiona jest na przeszłość i ulega stagnacji⁵¹. W kulturze postfiguratywnej ogniskowało się przeświadczenie starszych, że:

„istnieje tylko jeden sposób ukształtowania pomyślnego losu dziecka, które jest ciałem z ich ciała i duchem z ich ducha, należy do ich ziemi i do ich tradycji, do tego wszystkiego, co ich łączy i wyróżnia”⁵².

Jerzy Nikitorowicz sygnalizował przy tym niebezpieczeństwo wystąpienia zjawiska zamykania jednostki w przynależności grupowej i zarazem odmawiania jej prawa wątplenia oraz odstępstw od „kolektywnej matrycy grupy”⁵³.

PODSUMOWANIE

Ziemiaństwo niemieckie bytowało na terenie Wielkopolski przez cały okres zaboru pruskiego, jak również w czasach II RP. Jego schyłek wyznaczył upadek III Rzeszy w 1945 r. W tym czasie zmienił się dwukrotnie status tej grupy społecznej, z dominującej na mniejszość narodową i odwrotnie. Sama warstwa społeczna ulegała zmianie, do ziemiaństwa dołączały nowe osoby, odpowiadające sztywno przyjętym standardom. Wartością nadrzędną, a zarazem stałą, kreującą tę zbiorowość była kultura.

Reasumując, na podstawie dociekań interdyscyplinarnych można stwierdzić, że kultura ziemiaństwa niemieckiego w przedwojennej Wielkopolsce funkcjonowała w ramach trzech kręgów: gospodarczego (kultura bytu), społecznego (kultura społeczna) i kulturalnego (kultura symboliczna). Jednak kultura symboliczna, której częścią składową jest m.in. tradycja, język, przekaz kulturowy pokoleń, przenikała przez wszelką działalność przedstawicieli wielkiej własności ziemskiej. Sprawą kluczową dla istnienia wyżej wymienionej grupy było zachowanie tradycji i przekaz dziedzictwa kulturowego, które zapewniały poczucie wartości ziemian i stały się ważną podstawą ich identyfikacji. Natomiast konserwatywny charakter kultury ziemiańskiej uwidocznił się w niechęci przedstawicieli grupy do zmiany i wykreowaniu nienaruszalnego kanonu prawd, który obowiązywał wszystkich. Zabiegi ziemian o podtrzymanie swego *status quo*, niezmiennej ciągłości, przy założeniu, że to seniorzy edukują czy wręcz formują młodsze pokolenie, nakładając „kolektywną matrycę grupy”, mieści się w ramach kultury postfiguratywnej. Kultura ziemiaństwa niemieckiego może służyć za sztandarowy niemal przykład ekumeny elitarniej, niedostępnej dla „niepowołanych”. Tożsamość w obrębie takiej kultury była przypisana, a wszelkie akty prowadzące do oswobodzenia musiały spotkać się ze stanowczym sprzeciwem.

⁵¹ M. Mead, *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, przeł. J. Hołówka, wstęp W. Adamski, Warszawa 1978, s. 25-61.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ J. Nikitorowicz, *Próba określenia przedmiotu edukacji międzykulturowej*, w: J. Nikitorowicz, D. Misiejuk, M. Sobecki, (red.), *Region, tożsamość...*, s. 31.

Mgr Anna Nadolska, Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy
(a.szybowicz@wp.pl)

Słowa kluczowe: kultura ziemiaństwa niemieckiego, ziemiaństwo niemieckie, mniejszość niemiecka, Wielkopolska, dwudziestolecie międzywojenne, tożsamość kulturowa

Keywords: culture of German landed gentry, German landed gentry, German minority, Greater Poland, interwar period, cultural identity

ABSTRACT

The focus of the article is the culture of German landed gentry during the interwar period in Greater Poland. The author analyzes the culture of German landed gentry based on cultural studies, history and sociology and expounds the concept of „German landed gentry.” The article also provides information about families of some German landed gentry living in Greater Poland during the interwar period.